

MURATBAY NÍZANOV POVESTLERINDE KÓRKEM KEÑISLIK HÁM ONÍN TÚRLERI

Qabilova Gózzal

QMU Magistratura bólimi

Ádebiyattanıw: qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligi 2-kurs magistrantı.

libranasevenus@gmail.com

ORCID iD: 0009-0001-8662-0950

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15050164>

Annotaciya. *Bul maqalada M.Nizanov povestlerinde kórkem keñislik hám olardıń túrleri úyrenilgen. Kórkem keñislik hám povest mazmunı baylanısı analizlengen.*

Gilt sóz: *Kórkem keñislik, konkret keñislik, abstrakt keñislik, gorizontal keñislik, vertikal keñislik.*

ARTISTIC SPACE AND ITS TYPES IN M.NIZANOV'S STORIES

Abstract. *This article examines the artistic space in M. Nizanov's stories and their types. The connection between artistic space and the content of the stories is analyzed.*

Key words: *Artistic space, Concrete space, Abstract space, Horizontal space, Vertical space.*

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПРОСТРАНСТВО И ЕГО ВИДЫ В ПОВЕСТЯХ

М.НИЗАНОВА

Аннотация. *В данной статье изучены художественное пространство в повестях М. Низанова и их разновидности. Проанализирована связь художественного пространства с содержанием повестей.*

Ключевое слово: *Художественное пространство, Конкретное пространство, Абстрактное пространство, Горизонтальное пространство, Вертикальное пространство.*

Kórkem keñislik – avtordıń ideyasın tolıq jetkeriw ushın saylangan, qaharmanlar háreket etetuǵın, shıǵarmadaǵı waqıyalar bolıp ótetuǵın real keñisliktiń sáwlesi.

“Kórkem keñislik ádebiy-estetik kategoriya sıpatında shıǵarma waqıyaları bolıp ótken orındı bildiredi. Qaharmanlar usı mákanda háreketlenedi, yaǵnıy tuwıladı, jasaydı hám dúnyadan ótedi.” [7]

Shıǵarmalarda kórkem keńisliktiń beriliw jaǵdayları, onıń túrleri hárqıylı boladı. Keńislik ushın konkretlik hám abstraktlıq qásiyet áhmiyetli máselelerden. Ádebiyattıń epika hám drama túrinde keńislik kóbinese konkret túrde súwretlense, lirika da abstrakt túrge kóshedi.

“Konkret keńislik – sırtqı ortalıq kórinisin súwretlewde kórinedi. Bul keńislik tek ǵana shıǵarmadaǵı waqıya hám orınlardı bir birine baylanıstırıwshılıq xızmetti emes, súwretlenip atırǵan waqıyanıń mazmunına tásir etiwshi geografik ortalıq bolıwı hám shıǵarmada kórkem obrazǵa aylanıwı múmkin.” [7]

“Eki qanxor” povestinde konkret keńislik retinde birinshi qanxordıń ángimesinde Miyirbektiń awılı, Nókis qalası bolsa, ekinshi bólimde Olegtiń tuwılıp ósken qalası menen Genjegúldiń awılı, Tashkent qalasın kórsetiw múmkin. Bul keńislikler real ómirdegi keńisliklerdiń kórkem sáwlesi bolıp, shıǵarma qaharmanlarınń tiykarǵı háreket etetuǵın orınları.

“Aqıret uyqısı” povestinde konkret keńislik retinde eń dáslep Ótemurattıń tuwılıp ósken “Jamansha” awılı hám studentlik jıllarınan baslap ómiriniń aqırına shekem bolǵan keńisligi Nókis qalası kózge túsedi. Ótemurattıń awıladaǵı waqıtları onıń balalıq dáwiri menen súwretlenedi. Bul keńislik jazıwshıǵa oqıwshınıń kóz aldına Ótemurattıń balalıq dáwirin tolıq kóz aldına keltiriw, balalıq jıllarındaǵı qıyınshılıqlardı anıq súwretlep beriwge járdem etedi. Kishkene awıldan úlken qalaǵa kelgen Ótemurattıń ómirinde úlken mashaqatlar hám qıyınshılıqlar payda boladı. Nókis keńisligi bir tárepten metaforalıq qásiyetke iye bolıp, qaharmannıń kishi joldan úlken maqsetler jolına túskenligin kórsetiwshi kórkem keńislik. Ótemurattıń ómiriniń eń quramalı, eń qıyın waqıtları Nókis keńisliginde júz beredi.

Shıǵarmada bunnan basqa da Ótemurattıń studentlik ámeliyatta bolatuǵın ornı- Kegeyli rayonı, ilimiy iskerlik waqıtlarındaǵı oqıǵan hám jumıs islegen ornı institut, ilim izertlew institutı, Tashkent qalası, Turkiya mámleketi hám Mekke qalaları shıǵarmadaǵı konkret keńisliklerge mısál bola aladı. Bulardıń bǵshesi qaharmannıń basınan ótken waqıyalardı oqıwshıǵa isenimli etip súwretlewde kórkemlik xızmet atqarıp tur.

“Jat jurttaǵı jeti kún” povestindegi konkret keńisliklerge keletuǵın bolsaq, shıǵarmanıń bas qaharmanı Beknazardıń awılın hám shıǵarmanıń ayırım orınlarında sóz etilip ketetuǵın, biraq waqıyalar júz bermegen keńislikler bolǵan Nókis qalası, Voronej qalası, Amerika qurama shtatları htb anıq keńislikke mısál bola aladı.

Ádebiyattıń úsh túrinin birewine tiyisli bolǵan kórkem shıǵarmalarda bunday konkret keńislikler menen bir qatarda abstrakt keńislikler de boladı. Bul qásiyet kóbinese lirika túrinde bayqaladı.

“Eki qanxor” shıǵarmasında abstrakt keńislikler lirikalıq túrdegi abstrakt keńislik sıyaqlı tús xronotopı járdeminde oqıwshıǵa sáwlelendiredi hám metaforik qásiyetke iye boladı.

Shıǵarmadaǵı abstrakt keńislik bul Olegtıń túsinde súwretlenip atırǵan keńislik. Bul keńisliktiń wazıypası eki qaharmandı bir keńislikte jámlew, waqıyalar baylanısınń úziliske túsiwiniń aldın alıw. Sonıń menen bir qatarda, bul abstrakt keńislik jazıwshıǵa aytajaq ideyasın tolıq jetkeriwge, ádalatsızlıq, insan qásir-qımbatınıń joqlıǵın kórsetiwge, oqıwshıda gumanizm ideyasınıń oyawına járdem berip tur.

Bul keńislikte Oleg hám Miyirbekten basqa húkimdar, onıń járdemshileri hám milicionerler, xalıq hám bayanlawshı qaharman obrazı háreketlenedi. Bul keńisliktiń qayerde ekenligi, qaysı dáwir ekenligi belgisiz. Biraq keńislik bayanlawshı tárepinen oqıwshınıń kóz aldına súwretlenip beriledi. Mısalı: “Qanxorlardı tiyegen mashina dar maydanınan irkilmey ótip ketti.

Bul jerde Nawrız bayramlarında qurılǵan átkónshektey etip dar qurılǵan edi. Biraq, onıń átkónshekten ayırması eki baqannıń arası keń hám onda ushı ilmek etip baylanǵan eki arqan salbırıp tur. Dardıń qaptalında adam boyınan qol ushı biyiklikte dóńgelek sıpa ornatılǵan. Sıpanıń ústinde shashaqlı ǵıjım skater jabılǵan kresloda muzday bolıp kiyingen birew otır. Onıń eki kaptalında taǵı sonday tórt adamnan segiz adam súwretley qatıp turar edi. Sıpanıń tómende tolıq qurallanǵan jigirmalaǵan jawınger hám jıynalǵan alamandı, hám mashinada baratırǵan eki qılmıskerdi kóz jazbay baqlap turıptı. Qılmıskerler mingen mashina jıynalǵan xalıqtı bir aylanıp, qaytadan dar maydanınıń aldınan ótip, hasılzadalar otırǵan sıpanıń aldına kelip toqtadı. Megafon uslaǵan milicionerlerdiń birewi attan sekirip tusıp barıp, shıyırılǵan qaǵazdı ortada otırǵan tóreshige berdi. Shaması, ol bugingi jazanı turmısqa asırıwshılardıń húkimdarı bolsa kerek.” [3:127]

Bul qatarlar oqıwshınıń qıyalında erteklerdegi húkimdar hám jinayatshılardı jazalawshı dar kórinisin payda etiwı sózsiz. Bul wazıypanı tolıǵı menen atqarıwda bayanlawshı obrazınıń xızmeti úlken.

Bul abstrakt keńislik óz gezeginde Oleg hám Miyirbektiń real keńisliginiń (qamaqxananiń) metaforik sáwlesi. Bul orında tek ǵana keńislik emes, waqıtta abstraktlıq qásiyetke iye boladı. Bul abstrakt waqıt hám keńislikte jazıwshı eki qanxordıń ayıpsızlıǵın oqıwshıǵa jetkeredi, olardıń azatlıqqa erisiw ármanınıń ámelge asqanıń bayanlaydı. Jazıwshı turmısımızdaǵı real waqıttaǵı, real keńisliktegi nızamnıń ádalatsızlıǵın abstrakt waqıt hám keńislik arqalı áshkaralaydı. Bul orında makro hám mikroxtoplardıń qarama-qarsılıǵı, soqlıǵısıwları júz beredi.

Abstrakt dáwirde taǵdiri sheshilgen qaharmanlardıń real keńisligi hám waqıtındaǵı taǵdirine juwmaq shıǵarıwdı oqıwshınıń ózińe qaldıradı.

“Aqıret uyqısı” shıǵarmasında abstrakt keńisliklerge misal retinde tómendegilerdi kórsetsek boladı: Ótemurat ǵarrınıń miyine qan quyılıwı menen onıń ruwxınıń Embergen qotır menen birge túsip qalǵan dalańlıǵı abstrakt keńislik bolıp, jazıwshı bul keńislik járdeminde Ótemuratqa óziniń balalıq jıllarınıń esine túsirtedi. Sol maqset ushında Ótemuratnıń jańına Embergen qotır obrazı qatar qoyıladı. Bunnan keyingi abstrakt keńislikler de usı sıyaqlı metoforik qásiyetke iye boladı. Olar : Ótemuratnıń balalıq dáwirindegi waqıyalar menen ushlastırılatuǵın Arktika keńisligi. Shıǵarmada bul keńislikte Ótemurat balalıq dáwirindegi Bekniyaz doktor menen ushırasadı, soń ala Embergen qotırdı muzlıqtıń arasınan qutqarıp, ayıwlar jep ketpesin dep gúzetip otıradı. Ol ózińe jamanlıq islegen adamǵa jamanlıq isley almaydı. Bizińshe, shıǵarmadaǵı bul keńislik Ótemuratnıń kewliniń metaforik keńisligi bolıp, onıń kewlide mine usı keńisliktey keń hám appaq. Al, usı keńislikte háreketlenip baratırǵan paraxod obrazı – Ótemuratnıń ómirindegi ózgerisler, balalıq dáwirinen eseyip atırǵanınıń, waqıttıń ótip atırǵanınıń simvolları obrazı xızmetinde jumсалған. Úshinshi abstrakt keńislik – Tayga toǵayları. Bul keńislikte Ótemurat Embergen qotır tank penen quwıp óltirmekshi boladı. Bul kórinis oqıwshını waqıyalar baǵıtında Ótemuratnıń urısqa ketken dáwirlerine qaray jetekleydi.

“Aqıret uyqısı” povestindegi abstrakt keńisliklerge tán xarakter olardıń ishindegi Arktika hám Tayga toǵayları real ómirde bar keńislikler. Biraq, shıǵarmada bul orınlar Ótemuratnıń qıyalında súwretlenip atırǵanlıǵı hám qaharman ol jerdegi waqıyalar real ómirde júz bermegenligi sebepli biz onı abstrakt keńislik sıpatında qarawdı maqul kórdik.

“Jat jurttaǵı jeti kún” povestinde Beknazardıń bargan planetası shıǵarmanıń abstrakt keńisligi. Bul planeta atı, qaysı gallaktikada jaylasqanı jóninde shıǵarmada maǵlıwmat ushıraspaydı. Shıǵarma fantastikalıq povest bolǵanlıǵı sebepli de, bul planetanıń real keńislik bolıwı múmkin emes.

Shıǵarmada berilgen keńislikler, óz náwbetinde jaylasıw jónelisine qaray gorizantal hám vertikal keńislikler bolıp bólinedi.

Keńisliktiń jóneliske qarap jaylasıwında onıń vertikal hám gorizantal túrleri kórinedi.

“Gorizantal keńislik – shıǵarmada kóp jaǵdaylarda ashıq keńislikte, keń tábiyat arqalı súwretlenedi. Bular okean, teńiz, shól, dala hám tb. “Aqıret uyqısı” povestindegi Nókis qalası, “Jamansha” awılı, Shımbay, Xalqabad, Tashkent qalaları hám Turkiya, Mekke qalaları gorizontol keńislikte jaylasadı.

Shıǵarmanıń 10-bóliminde keltirilgen Ótemurattıń teńizde payda bolıwı da, gorizontal keńislik esaplanadı. Teńiz – bul Ótemurattıń ilim jolı. Teńiz sıyaqlı tereń, biraq teńiz sıyaqlı qáwiplerge, kútilmegen soqqılarga tolı. Ótemurattıń ilim jolındaǵı qıyınshılıqları, kórgen qıyanetleri mine usı keńisliktegi eslengen waqıyalar arqalı ashıp beriledi. Bul haqqında bayanlawshı shıǵarmada tómendegishe bayanlaydı: “....Ruldegi aq kiyimli kisi aǵası emes – institutta oqıtqan múǵallımı Genjebay qusaydı. Awa, ózi! Ol hámme oqıwshılarga “balam” deytuǵın edi. Lekin, onıń da qaytı bolǵanına biraz jıl boldı. Qayaqtan kelip qaldı búgin? Nege Ótemurattı qayıqqa ildirip áketip baratır? Aqlı hayran. Bir waqıtları ol ilimge de bunı tap usılay jetelep alıp kelgen sıyaqlı edi. Endi qayaqqa jetelep baratır eken?” [2:87] Mine, usıdan keyin Ótemurattıń studentlik, ilimiy iskerlik jılları súwretlenip ketedi.

“Eki qanxor” povestindegi keńislikler bolǵan Miyirbektiń tuwılıp ósken awılı, jasaǵan qalası, Olegtiń háreket etetuǵın keńislikleri balalar úyi, Tashkent qalası, qızıl shól htbǵa tán qásiyet – gorizontal keńislik xarakterine iye ekenligi. Shıǵarmada vertikal keńislik xarakterine iye joqarıda, aspan áleminde júz beriwshi waqıyalar ushıraspaydı. Degen menen, vertikal keńislik súwretleniwine qaray, bárshe joqarıǵa sıltewshi toponimler, máselen tawlar mısál boladı. Vertikal keńislik ádebiy shıǵarmada úsh álemge bólip úyreniledi (joqarı, orta, tómengi). Birinshisi, joqarǵı, yaǵnıy kosmos álemi (máselen, aspan, quyash, jánnet), ekinshisi orta, yaǵnıy haqıyqıy álem (jer, tawlar, dáryalar, qala, awıl htb) hám úshinshisi tómengi, yaǵnıy ólimnen keyingi álem (jer túbi, jer astı álemi, dozaq).” [7] Bul kózqarastan qaralǵanda, “Eki qanxor” povestindegi tiykarǵı eki liniyadaǵı waqıyalar vertikal keńisliktegi orta álemde yaǵnıy haqıyqıy álemde bolıp ótedi. Usı orta álemdegi keńisliklerge tán qásiyet bolsa joqarıda aytqanımızday – gorizontal keńislik ekenligi.

“Jat jurttaǵı jeti kún” povestindegi Jerde bolıp ótken waqıyalardıń keńisligi gorizontal keńislik esaplanadı.

Al, “Aqıret uyqısı” shıǵarmasında joqarıda sóz etken konkret keńisliklerimiz jaylasıw jónelisine qaray orta álem keńislikleri esaplanadı. Povestte biz vertikal keńisliktiń úsh álemin de kórsek boladı. Dáslep, shıǵarmanıń baslanıwında Ótemurattıń ruwxı aspanǵa kóteriledi hám Bazar kempir, anası Ánjimniń ruwxları menen ushırasadı. Bul joqarǵı álem. Bul orında tek ǵana Ótemurat emes, bayanlawshınıń da keńisligi ózgerip, ol da joqarǵı álemde háreketlenedi. Bunnan keyin oqıwshı shıǵarmanıń 7-bóliminde Ótemurattıń konkide jer astına túsiwi arqalı shıǵarmadaǵı jáne bir vertikal keńislik – jer astı álemi, yaǵnıy tómengi álem menen tanıadı.

“Vertikal keńislik ómir logikası, tirishiliktiń tiykarıń, onıń haqıyqıy mazmunıń ańlaw hám mángilikke erisiw maqsetinde personajlardıń álem menen qayta birlesiwiniń sáwlelendiredi.

Personaj ruwxıy álemindegi vertikalıq eki jaǵdayda – joqarı adamgershilik hám páslik dárejesinde kórinedi. Bul jaǵday bir-birine qarama-qarsı xarakterler ortasında konfliktti júzege keltiredi hám waqıyalar dramatizmi kúsheyedi.” [7]

Bul pikirler “Aqıret uyqısı” povestindegi vertikal keńislikler ushın da tán. Mısalı: Ótemurat balalıǵınan baslap mángi ómirge erisiwdi qálegen hám ol bul maqsetine ruwxınıń aspanǵa ushıp anası hám Bazar kempirdiń ruwxı menen ushırasıwı arqalı jettim dep oylaydı. Degen menen, Embergen qotır onı bul álemnen túsirip jiberedi. Mine, usı jerde jaqsılıq hám jamanlıq ortasındaǵı ásirlik konflikt kózge túsedi. Bul jazıwshı tárepinen detallar arqalı sheber beriledi.

Mısalı: Embergenniń qara kepinde bolıwı onıń ishki dúnyasınıń simvolı bolıp, niyeti jaman adam ekenin bildirse, onıń *gorizontol keńislik* bolǵan *batis* tárepten ushıp kelip, Ótemurattı tómengi álemge tebiwi de, onıń “nursız” tárepte, “jamanlıq álemi”nde yamasa “dozax”ta ekenińe jazıwshı tárepinen oqıwshıǵa qaratılǵan silteme wazıypasıń atqarǵan. Jáne de, Ótemurattıń jer astıńa túsiwi menen onıń ómirindegi hám Bekniyaz doktordıń ómirindegi adamgershilik máselesi kóteriledi.

Bekniyaz doktor balası ushın óziń otqa kúydirip, adamgershiliktiń joqarǵı shınıń kórsetedi.

Al, Ótemurat bul keńislikte óz hújdanı menen konfliktke túsedi, óz hújdanıńa esabat beredi.

Waqıyalar usı arqalı rawajlanıp baradı. Ótemurat qızı Maxiıdanıń shańaraǵınıń buzılıwı sebepleri jóninde oylaydı hám onı hújdanı menen qıyanet dep esaplamaydı, biraq jumıs ornındaǵı ilimiy xızmetker Jumabay Erjanovtıń bilip turıp islegen jinayatıń jasırǵanlıǵı Ótemurattıń hújdanıń qıynaydı hám ol usı qılmısıń shıń mánisindegi qıyanet dep esaplaydı. Bul onıń hám ruwxıy, hám fizikalıq jaǵdayıńa tásir etedi: “– Áne, saǵan qıyanet! – dedi Ótemurat tislenip. –Nege onı jasırdıń?

Demek, men de sol qılmısqa sherik bolǵanıń emes pe?

..... –Ot! Ot! – Men de Bekniyaz doktor túsken otqa túsip janıwım kerek. Janıwım kerek!

Ǵarrınıń tula bedeni dir-dir qaltırıp ketti.” [2:65]

Demek, jazıwshı vertikal keńislikten hárqanday gúna óz jazasıń alıwıń eskertiwde, Ótemurattı óz hújdanı aldında esapqa tutıwda hám waqıyalarǵıń rawajlanıwıń táminlewde, bunnan keyingi waqıyalar ushın kópir salıwda paydalangan.

“Jat jurttaǵı jeti kún” povestinde vertikal keńislik sıpatında aspana júz bergen waqıyalarǵıń kirgiziwge boladı. Shıǵarma waqıyaları kosmos áleminde júz beredi. Bul álemdegi Quyash, Mars, Sholpan, Jer sıyaqlı aspan deneleri, Beknazardıń barǵan planetasıńdaǵı waqıyalar súwretlenedi. Sońlıqtanda basqa planetada ótken waqıyalarǵıń bárshesin vertikal keńislik dep qarawǵa boladı.

Juwmaqlap aytqanda, shıǵarmalardaǵı qaharmanlardıń háreket etetuǵın keńislikleriniń búrshesi de shıǵarmanıń mazmunıń ashıwda, qaharmanlardıń ruwxıy jaǵdaylarıń, ómirindegi qızıqlı dáwirlerin súwretlewde, jámiyetlik-siyasiy mashqalalardı ashıp beriwde kórkemlik xızmet atqarıp tur.

REFERENCES

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва, «Художественная литература», 1975.
2. Нызанов М. Ақырет уйқысы. Нөкіс, “Қарақалпақстан” , 2009.
3. Нызанов М. Таңламалы шығармалары IV том. Нөкіс, «Билим», 2015
4. Temirbolat A.B. Kategorii xronotopa i temporalnogo ritma v literature. Monografiya. – Kazaxstan: Almati, 2009.
5. Tórayeva B. Xronotop shakllari olam tasvirini qayta yaratish vositasi sifatida // O'zbekistonda xorijiy tillar. –2022. –№1(42). –B. 146-168.
6. Tórayeva B. Xronotop poetikasining o'ziga xos xususiyatlari // FarDU. ILMIY XABARLAR. – 2022. –№3. –B. 127-133.
7. Yaxyayeva N. Asar badiiy olamini yaratishda badiiy makon kategoriyasining adabiy-estetik vazifasi // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – 2023. –№10. – B.219-222